

A TISZTÁJ DIÁKMELLÉKLETE

2001. DECEMBER

79. SZÁM

MILBACHER RÓBERT

Az Előszó egy lehetséges értelmezése

Ez a dolgozat folytatása egy az Előszó keletkezésével foglalkozó tanulmánynak.¹ Abban az előtanulmányban azt próbáltam bizonyítani, hogy az Előszóval kapcsolatos Waldapfel József tollából származó feltevés, miszerint a mű az 1845-ben készült, de csupán 1851-ben kiadott Három rege elé készült, nem állja meg a helyét. Ezt azokra az adatokra alapozva állítom, amelyek tagadják, hogy a kortársak bármiféle kapcsolatot is tételeztek volna a két mű között, vagy akár csak tudtak volna Vörösmarty szándékáról, holott magát a Három regét még a kiadás előtt (pl. Garay János) és persze a kiadás után is ismerték (Toldy Ferenc, Gyulai Pál stb.). A kortársak hallgatása mellett minden korabeli adat arra enged következtetni, hogy Vörösmarty az Előszó vélt keletkezésének idejében (1850-1851 tele) képtelen volt bármiféle új mű alkotására. Az Előszó kéziratának vizsgálata során a művet tartalmazó lapok rectóján 7 (plusz egy áthúzott) alaprajzot, a versóján pedig egy építkezéshez kapcsolódó számadást találtam, nagy valószínűséggel Vörösmarty kézírásával. Annak vizsgálata során, hogy mely ház átépítésével lehetnek kapcsolatban a tervek, kizárásos alapon arra jutottam, hogy valószínűleg a kápolnásnyéki-ről lehet szó, amelybe a Vörösmarty-család 1853 májusában, júniusában költözhetett, tehát az átépítés csak ez után a dátum után vált lehetségessé. Bár valószínűleg a vers két variánsa előbb került papírra, mint a tervrajzok, ám a második variánsan tett, az alaprajzokhoz hasonlatosan, irónos javítás megengedi a házvázlatok

VÖRÖSMARTY MIHÁLY
(1800–1855)

Az Előszó szövegének nem csupán előkészítő funkciója lehet, amint azt a prologus funkciója előírja, hanem olyan más művekhez fűződő kapcsolatrendszerrel is rendelkezik, amely több szöveg hálójába utalva a verset, sajátos kontextus hozzárendelését teszi lehetővé a kései befogadó számára.

¹ Előadásként elhangzott 2000. november 26-án a Pécsen rendezett Vörösmarty-konferencián. Olvasható változata a konferencia anyagát tartalmazó kötetben. A részletes bizonyítást ld. itt! Pécs, 2001.

és a vers variánsainak közel egyidejű születését. Vagyis az Előszó keletkezését csakis 1853 májusa utánra tehetjük.

A kézirat tanúságain kívül az 1854 nyarára befejezett Lear király fordítással és az 1854 késő nyarán született Vén cigánnyal való erőteljes tematikus, lexikális, és retorikai hasonlóságok megengedik, hogy az Előszó keletkezési idejét a két mű elkészültének közvetlen közelében tételezzük. Eötvös József 1854 nyarán Kápolnásnyéken járva, a Vén cigányt, az Egy ember életét és Batthyány Kázmér sirverseit elviszi Csengery Antalhoz a Nép könyvében való megjelentetés céljából, az Előszóról azonban nem tud semmit, még csak említés szintjén sem kerül elő, így feltételezhető, hogy az Előszó keletkezése későbbi, mint a Vén cigányé. Az Előszó versformájának tanúsága – a rím-telen, 10-11-es drámai jambus – nem egyszerűen a Shakespeare-hatásra enged következtetni, hanem arra is, hogy valamilyen drámai prologusnak szánhatta Vörösmarty a szöveget. Minthogy új drámát ebben az időben nem írt, kiadni sem szándékozott, így elképzelhető, hogy az 1855. április 9-én a megújuló Nemzeti Színház ünnepi díszelőadásaként bemutatott Az áldozat című Vörösmarty-dráma szolgáltatta az apropót a nemzethez való szólásnak az Előszó formájában realizálódó tervéhez, amely a krími háború keltette nemzeti reménykedés lehűtésére és valamiféle józanság megtartására szólít fel. Azonban az Előszó színházi felolvasásáról semmi adat nem maradt, bár Vörösmarty részt vett a díszelőadáson, más szóval az Előszó funkciójával kapcsolatos fejtegetésem csupán a lehetőségesség státusával bíró hipotézis marad.

*

Az Előszó szövegének nem csupán előkészítő funkciója lehet, amint azt a prologus funkciója előírja, hanem olyan más művekhez fűződő kapcsolatrendszerrel is rendelkezik, amely több szöveg hálójába utalva a verset, sajátos kontextus hozzárendelését teszi lehetővé a kései befogadó számára.

A „Midőn ezt írtam, tiszta volt az ég” sornak ugyanis létezik legalább egy olyan intertextje, amely az 1850-es évek közepének egyik nagyon is domináns kontextusához rendeli a szöveget, ti. Széchenyi A Kelet népe c. 1841-es értekezésének egy-egy bekezdéséről illetve mondatáról van szó: „Tökéletesen tisztának mutatkozik hazánk’ ege megint, minélfogva a’ legszebb reményekre melegszik keblem ismét. ’S annyira éldelem ezen szép tiszta csendes nyári napok’ sugárit, melyek habár nem nagy pompával is, szintolly jóltevőleg hatnak mindinkább lábadozó, olly hosszú nyavalyából visszatérő nemzeti testünk’ erősítésére, mint az anyagi napnak sugári is legbiztosabban; jóllehet titkos csudák által érlelik a búzát...”². Az „Öröm- s reménytül reszketett a lég...” sor igen erőteljes párhuzamot mutat ugyanezen a lapon található másik mondattal: „... és én örömtül, elragadtatástul magamba alig ferve, majd csak hogy ki nem tárom az egész nagy természet előtt, tán mint a’ marathoni diadal hírét vivő bajnok, ő sebtül, én örömkéjtül összerokadva’ Meg van nyerve a’ nagy csata, el van érve a nemes cél!”³

A Széchenyi-mű néhány passzusának parafrázisa a Vén cigány szövegében is felfedezhető, amely egyúttal talán alátámasztja az Előszó és a Vén cigány közel egyidejű születését. Ilyen szöveghely Széchenyiné a 71. lapon: „...felhevült és sehogy sem fékezett képzeletüknél fogva, magyar egünkön égi háború és zivataros idők helyett a’ tavasznak legcsendesb, leggyönyörtelibb napjait látják hazánknak jó szívű de hibás szemű optimistái.”

² Gr Széchenyi István: A Kelet népe. Pozsonyban, 1841². (Reprint) 44.

³ Uo.

Már szorosabb a kapcsolat a Vén cigány két sora („Véred forrjon mint az örvény árja, / Rendüljön meg a' velő agyadban”) és A Kelet népe 118. lapján olvashatók között: „... és nem gylna vérem nem forrna velóm, 's tebetségem szerint 'a vésznek elhárítása végett mindent nem tennék, s én legalább fel ne jajdulnék, a' legkeserűbb panaszra ne fakadnék, ha többet tenni képes nem vagyok, midőn halál és élet közti ponton látom állani a' hazát...” (118)

Persze minden kétséget kizáróan nem nagyon lehet bizonyítani a Széchenyi-mű konkrét használatát, vagyis lehet, hogy véletlen az egyezés, vagy korabeli retorikai, stilisztikai toposzoknak az eltérő alkalmazásával szembesülhetünk, és ez eredményezi a hasonlóságokat. Legalább is indokolt a kérdés, hogy mi lehet az oka egy majd másfél évtizeddel korábbi szöveg megidézésének. Erre azonban létezik lehetséges, bár nem tökéletesen kielégítő válasz.

Az ötvenes évek elejének, közepének ugyanis nagy felismerése volt Széchenyi jóslatának – amely a forradalmi veszélyre és a nemzet pusztulására vonatkozott – beteljesedése. Ennek a Kasszandra-jóslatnak az alapdokumentuma A Kelet népe volt: nem véletlen, hogy Török János 1856-ban éppen Kelet népe címen indít útjára egy meglehetősen rövid életű lapot, amelynek első száma több cikkben is foglalkozik az 1841-es mű jóslat státusával: „Gr. Széchenyi István 'Kelet népe' munkájáról úgy gondolkozunk, mint Mózes bűvszejeéről. A nemzet, melynek számára ez íratott, mihelyt magától eldobta, kigyóvá változott sorsára és lelkiismeretére nézve.”⁴ Török János a beköszöntőben egyenesen szent könyvnek nevezi Széchenyi művét: „Vezércsillag és szövétnék gyanánt ragyog előttünk a fensőbb ihletettség s a szeplőtlen magyar genius dicső szülöttje, SZÉCHENYI legjelesb műve, a 'KELET NÉPE'. Az igaz hazafiság és gyakorlati bölcsesség e szent könyve, melynek dönthetetlen tanait a történet már is érzékenyen meggyőző alakban igazolta, drága örökség gyanánt maradt reánk, hogy szelleme nemző gyanánt kísérelje a nemzet további lépéseit...”⁵ Török Sándor Széchenyiről szóló tanulmányában így ír: „Az eredmény megczáflolta reményét; a mit jóslott, beteljesedett; az érzelempolitika lángba borította az országot; s a bálványimádás vállain felemelkedett az új népkedvencz az ország kormányából a bölcsességet számúzvén, a haza megmentése lehetetlen lőn.”⁶

A közvéleményt nem csak 1856-ban, hanem 1848. szeptember 5-i összeomlásától kezdve folyamatosan és élénken foglalkoztatta Széchenyi állapota és apokaliptikus víziói, amelyek a legborzasztóbb látomásszerű önvádak előszámlálásában fogalmazódtak meg. Először Balogh Pál, Széchenyit Döblingbe kísérő orvosa számolt be a sajtóban a gróf összeomlásáról:⁷ „Beteg képzeleteinek tükrében, már látá ő hazánk fővárosát elenséges vad csordák által elpusztítva; a század egyik legpompásabb mesterművét, a budapesti láchidat, a hullámok mélyébe temetve, s mint Marius Carthagó dűledékein, úgy képzelé ő magát elpusztult hazája romjain.”⁸ Már Balogh is tudósít Széchenyi ön-

⁴ Székely József: A Kelet népe. In: Kelet Népe. Magyar irodalmi csarnok és időszaki szemle. 1856. I. évfolyam. I. füzet. 55.

⁵ Török János: „Deus pro nobis, Quis contra nos?”. In: Kelet Népe 1856. [oldalsz. nélkül]

⁶ Török Sándor: Gróf Széchenyi István. In: K.N. 1856. 29.

⁷ Előtte a Márczius Tizenötödike vádolta meg Széchenyit azzal, hogy elmenekült a nehézségek elől, erre a vádra Wesselényi Miklós válaszolt a Pesti Hírlap 1848. szeptember 12-i számában.

⁸ Pesti Hírlap 1848. szeptember 22. 892.

vádaskodásáról: „És ezen lelki küzdelemhez [sic!] azon gondolat csatlakozott legkínosabb hatással, hogy imádott hazája veszedelmének legfőbb oka ő maga, ő ébresztvén fel a nemzetet százados álmából.”⁹

A Balogh által is említett önvádak legteljesebb és legszélsőségesebb katalógusának az 1849. március 21-én írt Önvallomás tekinthető, illetve Tasner Antalhoz, a titkárához címzett, de valószínűleg el nem küldött, 1851. március 14-i levél.¹⁰ Ezekben az írásokban Széchenyi önmagát perverz, vérfertőző, onanizáló, érzéki örömeiben tobzó bűnösnek mondja, és minden alkotását, amit 1825, illetve a Hittel megjelenése óta hozott létre, gyökeresen új beállításban látta: amit Magyarországért valaha is tett, az a nemzet pusztulását készítette elő. Sőt egyfajta, a Sátánnal kötött titkos szerződésként értelmezi műveit, amelyek a Paradicsomhoz hasonlítható Magyarország elpusztítását célozták meg. Ezeknek az önvádaknak a híre valamiképpen kiszivárgott Döblingből, Kemény Zsigmond az 1851-ben megjelent *Még egy szó a forradalom után* című művét egyenesen arra építi, hogy Széchenyi önvádjait – amelyeknek nem csak tartalmi, hanem retorikai jellegét is ismerni látszik – pontról pontra megcáfolja, és egyben bizonyítja, hogy igenis szükséges volt Magyarország megreformálása.¹¹ Széchenyi önmargóolására, mint közismert tényre utal: „De miét mondanám tovább az ismert dolgokat! Széchenyit a forradalom előperceiben örültté tette a honkeserv. S most Görgen tébolydájában mindent megfordított szempontból lát.”¹² Kemény A Kelet népének képhasználatát megidézve beszél a nemzethalálról: „Késő volt már a csillapító és enyhítő gyógymód! Minden veszve lőn; mert az ingerültséget őrzöngés váltá föl. És a fölbősített beteg, fékezhetetlen dühében önmagát gyilkolta meg... Ki tehát itt a bűnös? – kérdi Széchenyi, vad gyönyörrel tördelvén le halántékáról egy fényes életpálya babérait. En, egyedül én!! Ki a nemzethalál oka? 'A híres gróf, a legnagyobb magyar.’”¹³ Ugyanakkor Kemény az önvádat nem csupán Széchenyivel hozza kapcsolatba, hanem az egész korabeli szellemi élettel: „Az egész közélet és az egész irodalom osztozhatik, ha túl lelkiismeretes akar lenni, Széchenyivel az önvádlásban.”¹⁴

Az efféle önvádra mint a világsi bukás utáni értelmiség jellemző magatartásmódjára találhatunk példát Vörösmartynál is, aki 1849. november elején így ír feleségének: „Tudod nem tettem egyebet, mint mit tenni szoros kötelességemnek tartottam, tanúja inkább mint vezetője a politikai mozgalmaknak, egyedüli vétkem az lehet, hogy az események ellenünk fordultak”. Az „események ellenünk fordultak” formula a Széchenyi-féle nemzethalál-látomás alaptételét idézi, tudniillik A Kelet népében Széchenyi

---

⁹ Uo.

¹⁰ Ezeknek az iratoknak a kéziratból történt fordításait adta közre Spira György a *Holmi* 1991. szeptemberi számában. A bevezetőben írja Spira, hogy azok között az iratok között voltak a levelek, amelyek 1860. március 3-i házkutatás idején kerültek a bécsi rendőrséghez, tehát Széchenyi sehova sem küldte el őket. Spira György: *A hangfogótól megszabadult Széchenyi*. *Holmi* 1991/10. 1119.

¹¹ Kosáry Domokos szerint Kemény Tasner Antalón keresztül szerzett tudomást Széchenyi állapotáról, sőt lehet, hogy konkrét levelet is olvasott. Kosáry Domokos: *Széchenyi Döblingben*. Bp., Magvető, 1981². 11.

¹² Kemény Zsigmond: *Még egy szó a forradalom után*. In: K. ZS.: *Változatok a történelemre*. Bp., 1982. 380.

¹³ Kemény, i. m. 382.

¹⁴ Kemény, i. m. 383.

abban látja a veszélyt, hogy az események irányítása kicsúszik azok kezéből, akik megindították a megújulást, és minden a forradalom önpusztító káoszába fog fulladni. Persze mindezt Kossuthnak címezi Széchenyi, aki pl. Kemény Zsigmond 1851-es Széchenyi-jellemrajzában az „érzelem-politikus” (Széchenyi kifejezése) prototípusaként szerepel. De a Csengery Antal is hasonlóképpen nyilatkozik Kossuthról, amikor üres, meggondolatlan retorikusságát hangsúlyozza.¹⁵ Nem véletlenül ír erről Eötvös József A Kelet népével foglalkozó recenziójában: „...s hol a hatalmas, ki őket [ti. a sokaságot] ily pillanatokban visszatartóztathatná; hol az, ki habár ő vezetése is a pályára, az egyszer megindult tömegnek elébe szabhatná lépteit? – Halad, tartózatlanul halad a nagy test, s ki első indulatait okozá, többnyire nem tehet mást, mint félrelép az útból...”¹⁶ Eötvöst a Magyarország 1514-ben című regényében (1847) is foglalkoztatja ez a probléma (nyilván az 1846-os lengyel események teheték újra aktuálissá a kérdést), tudniillik a lázadás fő ideológusa, Lőrinc barát hasonlóképpen vélekedik: „Hogy szabadságáért küzdjön hittam fel e népet, s az vadságában felülmúlta egykori zsarnokait. Egy jobb lét alapjait akartam lerakni, s csak ingoványt láték körülöttem, melyre építeni nem lehet. Mint a hajós, ki szélvész között tudja, hogy a vitorlák, ha feszülten maradnak, el fogják meríteni sajkáját, de kinek szavára társai nem hallgatnak; ki a sziklát, mely felé irányuk szükségképp vezet, ismeri, de kinek a kormányt senki sem akarja átengedni...”. Lőrinc barát csalódásával analóg a hadakat feloszlatni kívánó Dózsa félelme: „Végre a fergeteg kitört egész hatalmában, s Dózsa, midőn körültekintve, még a legközelebb állók között is nyílt ellenszegülést látott: érzeni kezdé a tömegek fölött gyakorolt hatalomnak természetét, mely ellenállhatatlan, de csak addig, míg ellentmondásra nem talál...”

A Kelet népe-vitához Hazay Gábor álnéven Vörösmarty maga is hozzászólt, az Athenaeumban Széchenyi könyvéről közzé tett terjedelmes recenzió formájában. Ugy tűnik, hogy Vörösmarty az alapelvekben¹⁷ egyetért ugyan Széchenyivel, azonban nem tartja – sok más a vitához hozzászólóval egybehangzóan – reálisnak félelmeit, s így már a Pesti Hírlap és Kossuth elleni támadást nem tartja aktuálisnak és indokoltnak: „De éppen ezért, ha Sz. jóslata be nem következik, sőt ellenkezőleg, Kossuth Hírlapjának üdvös hatása lesz, senki sem fogja tőle megvonni az érdemet, mellyért olly kitaró fáradozással és lelkesedéssel küzd, valamint el nem feledé s nem feledheti soha, hogy szellemi életünk ébredését éppen gr. Sz. nagy hatású felszólalásának kell köszönnie.”¹⁸ A cikksorozatban Vörösmarty ismerteti Széchenyi művét és így több helyütt is

¹⁵ „...Kossuth a kedélyt hatotta át, a szenvedélyeket izgatta föl, az érzelmeket hódította meg.” Csengery Antal: Adalék Kossuth jellemrajzához. In: CS. A. Összegyűjtött munkái. II. Bp., 1884. 401-402. Vörösmarty 1849-ben így ír Kossuthról a feleségének: „Szerettem volna távol lenni Magyarországtól, hogy ne lássam nyomorú átalakulását, melyet már ott előre sejtettem; azonban a bizonytalan hírek s társaim szavazata visszatartottak, s most itt vagyok, s minden érütéssel érzem, hogy amit a becsületes de gyarló kormányzó mellett a gazság készített, annak súlyát és keserveit a nép fogja viselni.” Lukácsy Sándor–Balassa László: Vörösmarty Mihály. Bp., 1955. 438.

¹⁶ Eötvös József: Kelet Népe. In: E. J.: Reform és hazafiság. Publicisztikai írások. I. Bp., 1978. 259.

¹⁷ „A forradalmat illetőleg nem szükség mondanom, mennyire nincs nép a földön, mellynek az inkább ártana, mint nekünk: az nálunk öngyilkolás volna.” Hazay Gábor: A’ Kelet népe 1841-ben. Irta gr. Széchenyi István Athenaeum 1841. 633

¹⁸ Hazay, i. m. 692.

parafrazálja mondatait,¹⁹ amelyek esetleg az Előszó néhány mondatának kiindulópontjaként is felfoghatók pl.: „Századokat éltünk öntudat, önérzet nélkül, vak tapogatásban, s e chaosból csak egy új politikai élet, több jó vagy balsikerű kísérletek, hosszabb tapasztalás emelhet ki azon tisztaságra, hol az érzelem heve s az értelem világa nappá egyesülhet hazánk felett, hol tudva mit s hogyan, akarni fogjuk azt...”²⁰ (De a Vén cigány fentebb idézett sorával is találhatunk hasonlóságot: „s véredet felforralja öröm s lelkesedés...”²¹, vagyis Széchenyi eredeti mondatából: „... és nem gyulna vérem nem forrna velóm... stb.” a „s véredet felforralja öröm s lelkesedés” félmondaton keresztül a Vén cigány jól ismert sorai formálódnak: „Véred forrjon mint az örvény árja, / Rendüljön meg a velő agyadban”) Az Előszó szótárában látszik inkarnálódni ez is: „Ne tovább; mert ez a forradalom útja’ Ki van mondva a rémületes szó, mellytől elvből-e vagy önfenntartási ösztönből – annyira irtózunk [...] A haza legéberebb és legmunkásabb férfja emeli fel intó szavát, kinél eddig az ige többnyire testté lőn...”²² Ugyanígy mind az Előszó, mind pedig a Vén cigány vihar-motívumához, a vihar felidézésének gesztusához kapcsolható ez a mondat: „...gr Széchenyi is, ki, bár a zivatar felidézéséhez elvből nem járult, de mint becsületes hazafihoz illett, férfiasan megállotta azt.”²³ Az Előszó jellemzően allegorikus képalkotására emlékeztet a kritika ezen részlete: „A sötét gyűlölség napfényre mász boszűterv-koholó rejtekéből, de épen ezen napfény fosztja meg mérgétől, árulja el legbensőbb ártalmait, mielőtt tetté érhessenek. Az indulatok, szenvedélyek az isten nyílt ege alatt kezdik játékaikat, s a leggonoszabb közöttük vissza ijed saját undokságától, midőn a tükörbe pillant, mellyet elébe a nyilvánosság tart.”²⁴

A hasonlóságok természetesen nem jelentik az 1841-es kritika közvetlen használatát (vagyis nem bizonyítható), az viszont valószínűsíthető, hogy az Előszó írása idején Vörösmartyt igen hasonló kérdések foglalkoztathatták, mint A Kelet népe recenziálása idején.

*

Az Előszó két variánsa közötti különbségek nem csupán stilisztikai jellegűek, hanem a szövegek történelemképének radikális különbözőségét eredményezik. Az első kézirat (K1) 3-5. sorában a következő mondatok szerepeltek eredetileg: „Az elme lángolt, a’ kéz működött / Tetőzetet nyert a’ nagy épület / <’S a béke izzadt hom A’ melly>”. Ebből mindenestül kimaradt a kétségtelenül Babel tornyára tett utalás („Tetőzetet nyert a’ nagy épület”), illetve a „Meghozni készült a’ legszebb jutalmat” sor eredetileg így volt: „Meghozni készült a’ legszebb menyasszonyt”.

¹⁹ Széchenyi munkája viszont folyamatosan a Szózatra játszik rá pl.: „... nem érzitek-e nyilván minden ereitekben azon varázs megszűntét, melly elődeink’ bűneitül ránk szállva, mint valami ismeretlen nyavala szakadatlan dúlt nyomorult hazánkon, mint átok századokig legszebb reményinken feküdt; nem hangzik-e bennetek nyilván isteni szózat, hogy hivatatok nem sybarita állatóság, nem halotti tornak meg nem szűnő rest ünneplése?”

²⁰ Hazay, i. m. 663.

²¹ Uo. 628.

²² Uo. 610.

²³ Uo. 620.

²⁴ Uo. 664.

A kérdés adott: miért e változtatások. Szegedy-Maszák Mihály a keresztény apokaliptikus laicizálásának szándékából eredezteti a menyasszony szó kicserélését, és úgy érvel, hogy Világos után nem tarthatta helyénvalónak Vörösmarty a keresztény apokaliptika célelvűségének még a laicizált változatát sem, hiszen nem a megváltás kegyelmét, hanem az értelmetlen pusztulás kataklizmáját látta megvalósulni.²⁵ Magam Szegedy-Maszák Mihály érvelését részben osztva úgy látom, hogy valóban a zsidó-keresztény tradíciótól való szabadulás szándéka eredményezhette a változtatásokat, csak hogy nem egyszerűen a keresztény apokaliptika laicizálásáról lehet szó, hanem annak radikális kiküszöböléséről és az antik történetfilozófiai hagyomány újragondolásáról. Rudolf Bultmann a történelem eszkatológikus értelmezését „a világtörténesek periodicitásának elképzeléséből”²⁶ vezeti le, majd az Ószövetség historizáló történetfelfogásának a Teremtéstől a Messiás eljöveteleig tartó periódus) következményeként értelmezi a ciklikusság fokozatos átértelmeződését és célelvűségének kizárólagossá válását a kereszténység apokaliptikus történelem-értelmezésében. Az antik típusú eszkatológia és a zsidó-keresztény teleológia közötti legfontosabb különbségnek azt tartja Bultmann, hogy az antik ciklikus történelemfelfogás nem ismeri az egyén cselekedeteinek történelem-formáló funkcióját, míg a zsidó-keresztény tradícióban a történelemnek Istentől rendelt értelme és lényege van, amely a teremtett ember cselekvő engedelmségének függvénye.

Vörösmarty versének felütése („Küzdött az kéz, a’ szellem működött / Lángolt a’ gondos ész a’ szív remélt” stb.) az emberi cselekvést történelmi periódust teremtő vágyként írja le, vagyis annak a liberális felvilágosult hitnek a folytatását láthatjuk benne, amely a költő 1840-es évekbeli gondolati költészetét (minden kétség és tépelődés dacára is) alapjaiban határozta meg. A Gondolatok a könyvtárban Babel-metaforája²⁷ látszik visszatérni az Előszó első kéziratának „Tetőzetet nyert a’ nagy épület” sorában, amely az emberi cselekvésbe vetett abszolút hitet az ószövetségi történet emberi gőgről és az érte kirótt isteni büntetésről tanító parabolájának segítségével próbálja érzékeltetni. Ugyanakkor az 1844-es költemény nem az ószövetségi történet tanításának jegyében értelmezi a Babel-mítoszt, hiszen nem az isteni rangra törekvő emberi tudás és cselekvés bűn jellegére helyezi a hangsúlyt, és nem látszik félteni az emberi cselekvésbe vetett hitet a Babelnél kirótt büntetéstől sem. Úgy tűnik azonban, hogy az Előszó első változatában az emberi cselekvés eredményeként létrejövő „új és dicsőbb teremtés”-t már csakis az ember gőgös és bűnös vágyaként tudja elképzelni, amely Isten méltó büntetését vonja maga után. (Itt meg kell jegyezni, hogy az első variánsból teljességgel hiányzik a 17-33. sor, azaz az apokaliptikus pusztulás képei csak a második variánsban szerepelnek.)

²⁵ Szegedy-Maszák Mihály: A kozmikus tragédia romantikus látomása. (Az Előszó helye Vörösmarty költészetében.) In: Sz-M. M.: Világkép és stílus. Bp., 1980. 188-189.

²⁶ Rudolf Bultmann: A történelem eszkatológiai értelmezése. In: Uő: Történelem és eszkatológia. Bp., Atlantisz, 1994. Ford.: Bánki Dezső. 33.

²⁷ „Rakjuk le, hangyaszorgalommal, a mit / Agyunk az ihlett órákban teremt. / S ha összehordtunk minden kis követ, / Építsünk egy újabb kor Babelét, / Míg olly magas lesz mint a csillagok. / S ha majd benéztünk a menny ajtaján / Kihallhatók az angyalok zenéjét, / És földi vérünk minden cseppei / Magas gyönyörnek lángjától hevültek, / Menjünk szét mint a régi nemzetek / És kezdjünk újra tűrni és tanulni.”

Az első variáns menyasszony-metáforája közkeletű keresztény embléma, amely (Jézus és az Egyház viszonyának szimbolizálása mellett) a Jelenések könyvében az új Jeruzsálem metáforájaként szerepel, vagyis a földi Menny létrehozásának – János Apokalipszisének 21. versén alapuló – látomása látszik realizálódni az Előszó első variánsának felütésében: „Ezután láték új eget és új földet > mert az első ég és az első föld elmúlt vala; és a tenger többé nem vala. 2. És én János látám a szent várost, az új Jeruzsálemet, a mely az Istentől szálla alá a mennyből, elkészítve, mint egy férje számára felékesített menyasszony.” (János Jelenések 21, 1-2.)

Vagyis Vörösmarty a múltba helyezett („midőn”) emberi cselekedetek célját az új Paradicsom megvalósításában látja kiteljesedni, mégpedig minden biztonnyal Magyarországon. A Magyarországra vonatkoztatott Kánánán, Paradicsom stb. régi toposzai a nemzetről való gondolkodásnak (nyilván összefüggésben a zsidó és a magyar nép analógiájával Farkas András óta). Széchenyi Világ című munkájában így ír a Hunniában bekövetkezendő aranykorról: „...a’ hihetőleg Pest és Budán az ország szívében tartandó ha nem leközelebbeső is (?) hihető utóbbi országgyűlései hozzá járultával – melly eldarabolt erőnket egyesített s’ fejletlen értelmünk sulyát viszongondolatink surlódása által csudálatos magasságra emelendi – hazánkat egy szebb jövőre várja, ’s a’ Magyaroknak egy egészen új aerája közelít, melly anyaföldünkre az arany idők szellemét fogja hozni, ’s Hunniát még eddig ismétlen fényre magasítandja...”, s végül egy Vörösmarty-idézetrel zárja ezt a gondolatmenetet: „Ebren légy Magyar: őrt ki fog állni hanem Te, hazáért”.²⁸ Vagyis a reformkor tevékenysége valóban mint egy új arany korszak megalapozása jelent meg pl. Széchenyinél már a harmincas években is, ám az Előszót író Vörösmarty számára inkább a Döblingben „vezeklő” Széchenyi apokaliptikus látásai szolgáltathatták a közvetlen inspirációt a régi toposz föllevenítéséhez.

Széchenyi 1850. április 27-én Dr. Görgeyhez címzett levelében – amely szintén az önváddal foglalkozik (nem éppen bomlott elmére jellemző igen ékes németséggel és tudatos retorikával) – érdekes párhuzam található az Előszó retorikájával: „Bei weitem glühte der grössere Teil für alles Edle und Schöne und war eben im Begriff, das Lob, die Bewunderung der ganzen Welt zu verdienen und auf sich zu ziehen, als ich mit meiner demonischen Agitation inzwischen trat”.²⁹ Ez a párhuzam még erősebb lesz a levél folytatásában, amelyben Széchenyi Magyarországot mint új Paradicsomot aposztrofálja, amely ugyan (főleg az ő sátáni agitációja miatt) nem a magyarok, hanem a zsidók birodalma lesz: „Wer die Bibel itzt mit Aufmeksamkeit lesen wird, wird klar sehen, dass die derselben liegenden Prophezeiungen bereits in Erfüllung zu gehen anfangen. / Ein Volk erhob sich über andere; das waren die Magyaren – die Juden sind emancipirt, Ungarn wird ihr Reich sein, das neue Paradies mit 4 Flüssen und 3 Bergen und das doppelte Kreuz! Und in der Apocalyps spiek ich, Unglückseliger die Hauptrolle.³⁰ Hasonlóképpen látja paradicsomnak Magyarországot majd egy évvel később

²⁸ Széchenyi István: Világ, Pest, 1831. 281.

²⁹ In: Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. Bp., 1922. Szerk.: Dr. Károlyi Árpád. 437. Nyersfordításban: „Messzire lángolt/fénylett a nagyobb rész minden nemesért és szépért és éppen azon volt, hogy megszerezze az egész világ dicséretét és csodálatát, amikor én démoni agitációmmal közbeléptem.” (A fordításban való segítségéért köszönettel tartozom Váróczi Zsuzsának.)

³⁰ Uo. 438. Nyersfordításban: „Aki most a Bibliát figyelmesen olvassa világosan fogja látni, hogy az abban található próféciák már most kezdenek beteljesedni. / Egy nép emelkedett

kelt, Tasner Antalhoz írt levelében is: „Lesen Sie die heilige Schrift von Luther übersetzt mit Aufmerksamkeit und Sie werden mich und die Jahre von 1825 bis jetzt genau darin finden. Es ist schauerhaft — Die Farben von Ungarn! Der *Regenbogen*. Die Wappen! 3 Berge, 4 Flüsse, wie im Paradies und Ungarn war auch ein Paradies. — Und wie herrlich wird das Land jetzt werden, durch Eisenbahnen etc. — Borúra derű — nur das es nicht für den edlen Ungarn sein wird, aber [für] ein andres Volk! Csak sírva vigad a magyar — wie fürchterlich wahr ist es geworden! / Und der Szózat und der Élő szobor von Vörösmarty. O, ich begreife den Schmerz in den jeder wirkliche Ungarn gesunken sein muss.”³¹

Azt nem lehet bizonyítani, hogy Vörösmarty olvasta volna ezeket a szövegeket, de Kemény Zsigmond kezében bizonyosan volt Széchenyi-level még 1851-ben, a Még egy szó... írása idején, s így rajta keresztül Vörösmartyhoz is eljuthattak Széchenyi látomásairól szóló tudósítások (különös tekintettel arra, hogy Vörösmarty név szerint is érintett a fenti levélben). Ez viszont azt a datálási lehetőséget erősítené, amely 1850-51-hez köti az Előszó születését, csakhogy fentebb éppen azt próbáltam bizonyítani, hogy ekkor nemigen születhetett a vers. A Széchenyivel kapcsolatos hírek, tudósítások ugyanakkor 1854 nyarán is friss újságként juthattak Vörösmarty tudomására, hiszen Deák Ferenc ekkor adta el zalai birtokait Széchenyinek, s így — ha magával a legnagyobb magyarral nem is — a Széchenyi-családdal bizonyára közvetlen kapcsolatba került, ráadásul ekkortájt járt Kápolnásnyéken is.³²

*

Az Előszó első változatában tehát a reformkorra vonatkoztatott múlt céljaként Isten földi lakának felépítését jelöli meg Vörösmarty, amelyet azonban — mivel az új teremtés nem az emberi nem kompetenciájába tartozó cselekvés — Isten nem fogad el. A K1-ben a „Mint megszüendő a nagy szózatot, / <Egy> Melly megjelenítsen egy újabb teremtést” sorok a Jelenések könyve logikájának rendjét követik, tudniillik ott is

---

a többi fölél: a magyar volt ez, a zsidók emancipálódnak, Magyarország lesz az ő birodalmuk, az új Paradicsom négy folyóval, három hegygel és a kettős kereszttel. Az Apokalipszisben én szerencsétlen lelki játszom a főszerepet.”

³¹ Széchenyi Tasner Antalhoz 1851. március 14. In: Károlyi 1922. 443. Györffy Miklós fordításában: „Olvassa el figyelmesen a Luther fordította Szentírást, és pontról pontra megtalál benne engem, s megtalálja az 1825-től máig tartó éveket. Irtóztató. — Magyarország színei! A szivárvány, A címerek! 3 hegy, 4 folyó, mint a paradicsomban, és Magyarország is paradicsom volt. — És milyen gyönyörű lesz most, vasutak által etc. — Borúra derű — csakhogy nem a nemes magyar, hanem más nép számára lesz! Csak sírva vigad a magyar — milyen rettenően igazolódott ez! / És Vörösmarty Szózata és az Élő szoborja. Ó, én megértem, micsoda fájdalomba menekülhetett minden igazi magyar.” In: Holmi 1991/IX. 1126.

³² Vörösmarty még 1853 tavaszán látogatta meg Deákot a kehidai birtokon. Ennek a kirándulásnak az emléke megőrződött feleségéhez írott két levelében, amelyekben a tavaszi télről számol be: (1853. márc. 22) „Szerencsésen megérkeztünk, s épen jókor, mert azóta folyvást hózivatar van”, vagy két nappal későbbre datál levelében (márc. 24-én): „Az istenért! Vigyázatok magatokra, egészségetekre kívált, ha ott is olyan idő van, mint itt. Itt csaknem minden nap hó esik, ma megint havazott, s tán megint hózivatar lesz... Rossz időben nem akarok indulni és rossz úton sem. Itt pedig most mind a kettő iszonyatos.” (Csak az érdekesség kedvéért iktattam ide a két szövegrészt, nem tulajdonítva immár nekik semmiféle adatstátust.)

az isteni szó jelenti be az új Teremtést: „És hallék nagy szózatot, a mely ezt mondja vala az égből: Ímé az Isten sátora az emberekkel, és velök lakozik, és azok az ő népei lesznek, és maga az isten lesz velök, az ő Istenök. / És az Isten eltöröl minden könnyet az ő szemekről; és a halál nem lesz többé; sem gyász, sem kiáltás, sem fájdalom nem lesz többé, mert az elsők elmúltak. (Jelenések 21, 3-4.)

Az isteni szózatot az első változatban rögtön a híres sor variánsa követi („Hallottuk a’ szót. Mélység és magasság / Visszhangozák azt. / Most tél van és hideg hó [sic!] és halál.”) az apokaliptikus képek (17-33. sor) csak a második változatban szerepelnek: vagyis az Isten visszautasítja az emberek tettét, és a Föld lakatlanná, Istentől elhagyottá válik. Az első variáns zsidó-keresztény hagyományban nyugvó képei szerint tehát az embernek azon történelmi vágya, amely a Földet (értsd: Magyarországot) új teremtéssé, új Jeruzsálemmé, új Paradicsommá kívánja változtatni, az Istennek az utolsó ítélethez és a mindenség újjáteremtéséhez való jogát bitorló gőg, a superbia sátáni bűne, s amely így megérdemli méltó büntetését. A Gondolatok a könyvtárban Bábel-képzetéhez (1844-ben) kapcsolódik még valamifajta újrakezdet reménye mindaddig, míg ki nem pusztul a Föld: „Ez hát a’ sors és nincs vég semmiben? / Nincs és nem is lesz, míg a’ föld ki nem hal / ’S meg nem kövülnek élő fiai.”³³ Úgy tűnik az Előszó első variánsa éppen ennek a végnek a beteljesülését reprezentálja termékeny párbeszédben az 1844-es nagy költeménnyel. (Érdekes egybeesés, hogy az 1844-ben a szintén rímtelen drámai jambusokban írt Gondolatok a könyvtárban kéziratát Vörösmarty Széchenyinek ajándékozta,³⁴ ráadásul – ahogyan azt legutóbb Szörényi László kimutatta³⁵ – a Gondolatok... Széchenyi Stádiumának a szövegét ugyancsak kiaknázza.)

Az Előszó második variánsa lemond a zsidó-keresztény emblémák használatáról (látszólag a Noé-történetet megidéző „Zöld ág viritott a’ föld’ ormain.” sort kivéve, amelynek azonban lehetséges az antik kontextusa is), amivel a vers történelemértelmezését az antik hagyomány felé teszi nyitottá. A végleges változatba betoldott apokaliptikus képrendszer ennek megfelelően nem egyszerűen a keresztény apokalipszis ikonológiájához kapcsolódik, ahogyan az a recepcióban magától értetődőnek tűnik, nem kis zavart okozva néhány figyelmes értelmező számára. Ugyanis például Kappanyos András nem tudja elfogadni, hogy az istenek szó többes számban szerepel „Az ellenséges istenek’ haragját.” sorban. Sőt valamifajta „titkos egyes számot” sejt benne: „Hipotézisem tehát ez: mielőtt a költő leírta ezt a sort; illetve mikor elméjében először megjelent, így festett: ’az ellenséges istennek haragját’, azután a leírásakor már működött az öncenzúra, végülis [sic!] ez istenkáromlás.”³⁶ Kappanyost az zavarja, hogy az istenek többes száma mellett „a versben egyes számban is szerepel az isten, aki kizárólag a zsidó-keresztény mitológia atyaistene lehet”.³⁷ Csakhogy a zsidó-keresztény Isten nem *szerepel* a versben, csupán, mint egy hasonlat egyik tagja idéződik meg, mégpedig a szövegben valóban *szereplő* Föld lesz a segítségével jellemezve: „A’ föld megöszült [...] Egyszerre öszült az meg, mint az isten”. Kappanyos kétsége teljességgel jogosnak

³³ Vörösmarty Mihály Összes Művei. 3. Kötet. Kisebb költemények III. 1840-1855. S. a. r.: Tóth Dezső. Bp., Akadémiai, 1962. 103.

³⁴ Vö.: VtyÖM 3. 401.

³⁵ Szörényi László: Virrasztott a szív égő romja mellett. – Haszontalan gondolatok a könyvtárban – Élet és Irodalom, 2000. 42.

³⁶ Kappanyos András: Közelítések az Előszóhoz. ItK 1990/4. 556.

³⁷ Uo.

tűnik, amelyet még egy igen éles szemű megfigyeléssel tesz teljessé: „S most vessünk egy pillantást az utolsó sorra, s kérdezzünk rá, kik azok a boldogtalan fiak? A kérdésre könnyedén lehet válaszolni a nemzeti tragédia szintjén: a Szabadságharc áldozatai. Ha egyetemes szintre visszük a kérdést, nyilván az emberi fajról van szó. (Kérdéses azonban, hogy akkor kikhez szól a 'kérdjétek' felszólítás.) Egyéni szinten a sornak egyszerűen nincs értelme. Tegyük ehhez hozzá, hogy a sor csak a diftongus licencia alapján kerülhetett a versbe. Ezek alapján feltételezem, hogy még a lejegyzés előtti időben volt a sornak egy egyes számú változata is: 'Hová tévé boldogtalan fiát?' Ez természetesen a költőre vonatkozna, aki egészen egyszerűen nem biztos benne, hogy megéri a tavaszt”.³⁸ A hosszabb idézet ideiktatását azért tartottam elkerülhetetlennek, mert úgy gondolom, hogy Kappanyos András kétségei tökéletesen reprezentálják annak a befogadásnak az abszurditását, amely a zsidó-keresztény hagyományon belül igyekszik értelmezni a szöveget. Úgy látom ugyanis, hogy azokra a szöveg helyekre, amelyek a nem-értés helyeként aposztrófálódnak a fent idézett tanulmányban, csakis egy sajátos antik tradícióban lehet kielégítő magyarázatot találni.

*

Az Előszó történelemszemléletének ciklikusságára Martinkó András tér ki kellő alaposággal: a szöveg egyetlen világévbe sűríti a történelem menetét (tavasztól tavaszig), amely ugyanakkor „egy világtörténelmi és világtörténelmi ciklussá növeszti az 1840-es évek elejétől 1849-ig tartó nemzeti és egyéni sorsot, sorsvállalást”.³⁹ A világév menetét eredendően a természet változásának analógiájára gondolták el, majd a periódusokat kezdték megkülönböztetni az emberek egymást követő degenerálódó nemzedékei szerint, amelyeket babiloni mintára fémekről neveztek el. A világév végének eszkatológiája a sztoikus történelemszemléletben a kezdethez való visszatérésben nyilvánul meg, amikor is egy egyetemes „tűzvész Zeuszba vezeti vissza a világot, akiből aztán új világként sugárzik szét”.⁴⁰ Az Előszó felütését a hagyomány szereti aranykor-ként értelmezni, csak hogy az aranykori érában nincsen helye annak a verejtékes munkának, amely meglehetősen hangsúlyos szerepet játszik a versben.⁴¹ A hésziodoszi (Munkák és napok) felosztásban az utolsó korszaknak, a vaskornak azonban igen hangsúlyos attribútuma az izzadságos munka, amely (igaz a hésziodoszi elbeszélés egy másik eredettörténete szerint) Prométheusz bűnének egyik következményeként zúdul az emberiség nyakába mint Zeusz büntetése. A vaskor ugyan a legnyomorúságosabb korszaka a történelemnek, ám mint az utolsó éra egyben az újjászülető aranykornal is viselős. Vörösmarty költeményében – annak a felvilágosult-liberális elméletnek a következményeként, amely hisz az ember munka általi tökéletesedésében – a vaskorhoz kötődő negatívumok éppen az újbóli aranykor előkészítése miatt átértelmeződnek. A vaskor ugyan betegséggel, hitszegéssel, nyomorúsággal, nehéz étellel stb. terhelt éra,

---

³⁸ Uo.

³⁹ Martinkó András: Vörösmarty Mihály: Előszó. In: Miért szép? A magyar líra Csokonaitól Petőfiig. Szerk.: Mezei Márta, Kulin Ferenc. Bp. – Gondolat Kiadó, 1975. 352.

⁴⁰ Bultmann, i. m. 34.

⁴¹ „... a föld meghozta magától / a bő termést és dolgozni merő gyönyörűség / volt, sok jó közepette, a dús legelőn legelészett nyájuk...” Hésziodosz: Munkák és napok. Magyar Helikon 1974. Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása. 44.

ugyanakkor hiányzik belőle mind a rézkor kőrísa embereinek durva harciassága,⁴² mind pedig a bronzkor hőroszainak állandó „tusakodása”⁴³. Ezzel magyarázható a „’S a’ béke izzadt homlokát törölvén / Meghozni készült a’ legszebb jutalmat, / Az emberüdvöt mellyért fáradozt. /” sorok antropomorfizáló béke-allegóriája, tudniillik a vaskor minden nehézség ellenére is azért alkalmas a munkálkodásra, mert nem a hadakozás a benne élők fő elfoglaltsága, hanem a földművelés, amint azt Hésziodosztól megtudhatjuk. (Vörösmarty természetesen tisztában volt azzal az elképzeléssel, amely a történelmet a különféle fémekkel jellemzett korszakok váltakozásaként gondolta el. Talán elég itt a Kisfaludy Társaság 1846-os vígeposz pályázatára beérkezett művek értékelésére utalni, amely nyilván összefüggésben lehet Toldy Ferencnek az irodalmunk aranykorára vonatkozó tézisével: „a nyelv és verselés olynemű, mintha már irodalmunk vaskorában élnénk”.)

Csak hogy – amint fentebb már Bultmann nyomán esett róla szó – a periódusok váltakozása nem az ember, sőt nem is valamiféle istenség, hanem a forgékony Szerencse („volubilis Fortuna”) irányítása alatt áll.⁴⁴ Azaz a munka jutalmaként várt aranykor csupán mint vágyott lehetőség realizálódhat a jelen emberisége előtt. Az Előszó azon másfél sora, amely megelőzi a vész kitöréséről tudósító szakaszt („...’S a’ nagy egyetem / Megszünt forogni egy pillantatig.”) éppen a forgandó Szerencse kiszámíthatatlanságát reprezentálja, tudniillik nem lehet tudni, hogy milyen irányba fordul tovább a Sors kereke. Így a történelem menete aleatorikus és nem egy igazságosztó, büntető Isten,⁴⁵ hanem a véletlen határozza meg az emberiség jövőjét. A munkálkodó emberiség nem bűnös abban, hogy egy új teremtést (korszakot) igyekezett előkészíteni, miként az első változat keresztény hagyományban fogant értelmezése mutatja, legfeljebb csak nem látta előre (mert ebben a tradícióban nem is láthatja), hogy milyen korszak következik.

A fenti gondolatmenetből következik, hogy a vész kitörése és tombolása nem az emberi cselekvésre adott válasz, nem ellenreakció, hanem a sors által kijelölt, az emberiség számára végzetes következményekkel járó új világekorszak kezdete. Ennek a korszaknak a legjellemzőbb attribútuma minden emberi érték pusztulás és pusztítása, cselekvői az ellenséges istenek, akiknek a haragja valószínűleg oksági viszonyban áll a vész tombolásával, illetve a Föld, aki nyilván közvetetten a vész tombolása következtében öszül meg. Az ellenséges istenek haragja képzet Széchenyi már idézett Világ című munkájában is szerepel: „*És így vonaglott s haldoklott a Haza több lassu s terhes esztendőig; míg végre honfiak szeretete s egyetértése megengesztelé az Istenek régi haragát; s ők egy szebb hajnal-sejdtésre ébreszték fel a magyart*”.⁴⁶ Vagyis itt az istenek régi haragját

⁴² „...kőrísfából, durva, kemény fajt, melynek Arész kell, / gőgje alatt jajszó támad, nem is él gabonával...” Hésziodosz, i.m. 45.

⁴³ „Emberölő csata, irtó harc pusztítja ki őket, / részben a hétkapujú Thébaiban, a kadmoszi földön, / míg a Dagadtlábú dús nyájaiért tusakodnak, / másokat elcsalt messzire, tengeren át hajókkal / szépfürtű Helénaért Trója alatt tusakodni.” Hésziodosz, i.m. 46.

⁴⁴ Vö. ezzel kapcsolatban a Zalán futásának történelem-felfogását Szörényi László értekezésében. Szörényi László: „...s hű a haladékony időhöz” Kompozíció és történelemszemlélet a Zalán futásában. In: Ragyognak tettei. I. k. 7-47.

⁴⁵ „Az isteni igazságosság fogalma idegen a forgandó történelem rettenetes istenétől.” [Itt Hadúrrol van szó]. Szörényi, i.m. 17.

⁴⁶ Széchenyi István: Világ. Pesten, 1831. XVIII.

a hazafiúi cselekvés engeszteli ki, míg Vörösmarty versében éppen az istenek haragja teszi lehetetlenné a haza és az emberiség megdicsőülését. Persze ebben az értelmezésben tételeződik genetikus kapcsolat az istenek haragja és az emberek (ezek szerint mégis csak) hübriszként felfogott cselekedetei között. Ugyanakkor grammatikailag az „ellenséges istenek haragja” nem pusztán a cselekvő emberekre, hanem egymásra is irányulhat.

Ismeretesek azok a mitológiai történetek, amelyek szerint a világekorszakok története istengenerációk egymást váltó sorában realizálódik (pl. Hésziodosz Theogoniája) egészen Zeusz hatalomra jutásáig. Az istengenerációk egymást legyőzve kerülnek hatalomra az őket szülő Föld (Gaia) hol bátorító, hol rosszálló közreműködésével. Az Uránoszt detronizáló titánok alapozzák meg Kronosz királyságával azt az aranykort, amely az emberiség sose múló vágyának tárgya. Kronoszt viszont annak fia, Zeusz, aki persze Gaia unokája is egyben, taszítja le a trónról, véget vetve a gondtalan aranykornak. Gaia sohasem nyugodott bele Zeusz győzelmébe, és többek között a megcsonkított Uránosz véreből született gigászok segítségével próbálta legyőzni őt. A gigászok és az olymposzi istenek csatájáról született az „utolsó római költőnek”, Claudius Claudianusnak a *Gygyantomachia* című befejezetlen eposza, amelynek a prepozícióját még 1817-ben – valószínűleg Czinke Ferenc inspirálására –⁴⁷ le is fordította Vörösmarty: „A’ nagy Egek fényét megirigylé egykoron a’ Föld. / A’ Titanok gyötrődésit fájlalva ijesztő / Szörnyetegekkel meg tölté a’ Tartari öblet. / Sok csoda állatokat nemzett, és büszke reménnyel / A’ komor éj mélységéből nap fényre bocsátván / Magzatait vassal fenyegette az Isteni várat, / Már ezek ingerlő zajjal jobbokra fenytő / Szirteket hányanak, az ég tüzei sárgulva le hulnak / Phoebét is a’ félés más útra ki térni tanítá.”⁴⁸ Claudianus művének folytatásában – amely már nincs meg a Vörösmarty fordította részben – Gaia kifejti, hogy mit is sérelmez valójában: „Mért nincs tisztelem nekem is? Mért sújt le csak engem / mennyköve, szüntelenül? Sérelmek egész sora ért már / eddig is: ím, scytha szirtek alatt kifeszítve korántsem / holt hússal táplálja a sast balsorsú Prométeus...”⁴⁹

Prométheusz sorsának szerepeltetése a sérelmek között (említi még Atlasz és Tityosz kínjait is) azzal a jól ismert történettel függ össze, amely szerint Prométheusz, akit némely legenda egyenesen az ember teremtőjének ismer, csellel rávette az isteneket, hogy az áldozati állat értéktelenebb részét fogadják el, mire Zeusz bosszúból elvette az emberektől a tüzet, amit aztán Prométheusz visszalopott az Olymposzról és az embereknek adott, vállalva Zeusz szörnyű büntetését. Prométheusz figurája Hésziodosznál negatív jelentést kap, hiszen Hésziodosz őt vádolja azzal (ld. a Pandóra-mítosz!), hogy Zeusz annyi bajt és csapást mért az emberiségre.

Ezzel szemben Vörösmartynál Prométheusz figurája első, 1837-es megfogalmazásában (az Árpád ébredésében) az emberrel együtt érző, az emberiség javát szolgáló hős archetípusa: „Köztünk s fenn van még Prometheus, / Kinek szívét az üldöző kajánság / Kányái marják, mert szelíd vala / Embernek nézni embertársait. / S ő óriási fájdalomában is oly törhetetlen most, mint valaha.” Ez a felfogás sokban emlékeztet Goethe Prométheusz versének értelmezésére, amelyben Prométheusz Zeusz elleni lázadásának

⁴⁷ Vö.: Császár Zoltán: Vörösmarty ifjúkori fordításkísérletei. ItK 1939. 68-70.

⁴⁸ Vörösmarty Mihály Összes Művei. 1. kötet. Kisebb költemények I. S. a. r.: Tóth Dezső. Bp., Akadémiai, 1962. 53.

⁴⁹ Claudianus versei. Bp., Európa Kiadó, 1988. Ford.: Mezei Balázs. 165.

része az ember megteremtése, aki majd nem fogja tisztelni Zeust, hanem külön utakon jár: „Wähntest du etwa, / Ich sollte das Leben hassen, / Ich wüsten fliehen, / Weil nicht alle / Blüenträume reifen? // Hier sitz ich, forme Menschen / Nach meinen Bilde, / Ein Geschlecht, das mir gleich sei, / Zu leiden, zu weinen, / Zu genießen und zu freuen sich, / Und dein nicht zu achten, / Wie ich!”⁵⁰ Prométheusz az Isten elleni lázadás archetípusa a romantikában (pl. Shelley-nél), Vörösmartynál ez az értelmezés emberiséget teremtő, azt emancipáló, és annak cselekvő öntudatot adó herosz figurájával bővül. Ebben az értelemben használja Vörösmarty ugyancsak 1837-ben a Prométheusz-metaforát az Elméleti töredékekben: „Igy küzd a lelánczolt Prometheus, az emberek jótevője, nagy lelki erővel, isten maga is, az istenektől reá mért kínokkal [...] Nyögéseit hallani a testi fájdalom miatt; de lelke vádat tesz az őt győtrő istenek ellen, azoknak bukását jövendőli; s nincs hatalom, mely engedésre bírja.”⁵¹

Prométheusz másik értelmezése, amely Héziadosz Munkák és napok című művén alapul, a világ (Zeusz által uralt) rendje helyett káoszt, az emberiségre meghasonlást és szenvedést szabadító lázadó archetípusa, amely Arany János 1850-es Gondolatok a békekongresszusról c. versében – nyilván 1849 tanulságának fényében – negatív jelentéssel bír:⁵² „Nem lophet-é megint egy új / Prometheusz égi lángot, / Kinek fénylő szövétneke / Felgyujtsa e világot...?” Természetesen 1849 után a Prométheusz-metaforát Széchenyre is alkalmazták, mégpedig Kemény Zsigmond a Még egy szó...-ban: „A magukban ábrándos és valótlan, de egymással következetesen összefüggő vádakból alakul ama prométheuszi kesely, mely éles körmeivel a legnemesebb halandó szívét naponként ízekre szaggatja.”⁵³ Széchenyi figuráját összekapcsolni Prométheusszal kézen-

⁵⁰ In: Ghoetes werke. Ausblau-Verlag Berlin und Weimar, 1981. 64. p. Igen érdekes összecsengés van Kosztolányi fordítása és a Vén cigány között: „Azt hitted tán, hogy / meggyűlölöm az életet érted, / a pusztába futok majd, / mert nem eredt meg / virágjaim vetése? / Most itt ülök. Embert teremték / ennen képemre, / hozzám hasonló emberi fajtát, / hogy sírjon, örüljön, / bortól tüzesedjék és sanyarogjon / s téged ne becsüljön, / mint én!” A verset Kazinczy Ferenc fordításában is olvashatta Vörösmarty (az idézett rész fordítása): „Te talán azt vártad / Hogy az éltet gyűlölni én fogom? / Hogy pusztákba rejteztem el, / Mivel minden virág / Gyümölcsre nem érhet? // Itt ülök, s embereket / Képzek az én alakomra, / Hozzám hasonló nemet, / Mely tűrjön, sírjon, / Kényént éljen, örüljön, / S ne gondoljon teveled, / Mint magam én”.

⁵¹ Vörösmarty Mihály Összes művei 10. Kötet. Drámák V. S.a.r.: Fehér Géza. Bp., Akadémiai Kiadó, 1971. 568.

⁵² Petőfi Kazinczy Gáborhoz c. 1847-es versében Prométheuszt a néppel azonosítja, és a megszabadítására vállalkozik, vagyis egyfajta gygantomachiaként láttatja a forradalmi harcot, azaz bizonyosan létezett a korban olyan értelmezési gyakorlat, amely a gigászok harcát Zeusz ellen különféle allegóriákként alkalmazta: „Ott fekszik, mint egy új Prometheus, / Évezred óta a bilincsre-vert nép. / És rágja máját a saskeselyű, / És vérzi lábát és kezét a lánc. / Le fogjuk rázni róla a vasat, / S elűzzük tőle a saskeselyűt! / Mienk, mienk lesz majd a győzelem, / Mert jó az ügy, mely fölfegyverze minket, / Mert a jó ügynek végre győzni kell. / Az ellenségé még a hatalom, / Kicsiny, kicsiny még a mi seregünk, de / Akik vagyunk, mind elszánt férfiak, / S ha ott a többség, itten az erő, / Mert a mi fegyverünk az élesebb, / Mert az igazság a mi fegyverünk.”

⁵³ Kemény, i.m. 381.

fekvőnek tűnik,⁵⁴ csak éppen az értelmezése és értékelése lehet gyökeresen eltérő. A Pesti Magyar Színház ügyében Vörösmarty levelet írt Széchenyinek, beszámolva arról megyegyűlésről, amelyen a színház építésének és fenntartásának finanszírozásáról tárgyaltak, és amelyen Jankovich Miklós felszólalt a gróf ellen, úgy tűnik a Prométheusz-értelmezések hésziodoszi hagyományát látszanak megidézni Jankovich kihoanasát parafrázáló sorok: „Végezetül a mi szónokunk, Jankovich Miklós kívánt, mennyire gyenge erejétől kitelhetett, Nagyságodnak ártani, megmutogatván *mennyi galibát szerez Nagyságod a világnak...*[Kiemelés tőlem – M.R.]”⁵⁵ Ezen levél zárlatának retorikája kísértetiesen hasonlít az Árpád ébredéséből fentebb idézett Prométheusz-képre: „Ohajtom, hogy Nagyságod némi hasznát vehesse ezen tudósításomnak, s hogy az ésszel párosult tiszta szándék, dacára minden mostoha elméknek, valahára diadalát ülje.”⁵⁶ Más szóval, ha számba vesszük a Pesti Magyar Színház létrehozásának történetét, Széchenyinek abban játszott szerepét, végső soron terveinek kudarcát, akkor nem túlzás feltételezni, hogy az Árpád ébredésében említett nemes szívű Prométheusz részben Széchenyire is vonatkozhatna,⁵⁷ bár a kritikai kiadás Gyulai Pál nyomán Wesselényivel hozza kapcsolatba a darab 174-179. sorait, teljesen meggyőzően.⁵⁸

Mindezen kitérő csupán arra szolgált, hogy az 1855-ben a Vén cigány szövegében újra előbukkanó Prométheusz-motívumot valamiképpen kontextualizálhassuk. A Vén cigány első variánsában a 32. sor fölött szerepel ez az áthúzott mondat: „Prometheus mája a saskesely szájában”, ami talán a 31. sor „Kié volt ez elfojtott sohajtás?” kérdésre látszik válaszolni. Vagyis az első kézirat szövege még erőteljesebben épített volna a Prometheus-motívumra, mint a végleges változat. Prométheusz a Vén cigányban olyan felsorolás egyetlen antik mitológiából vett szereplője, amely a zsidó-keresztény képzetkörből az emberiség Isten elleni lázadásának és a földi paradicsom elvesztésének, valamint a gyilkos testvérharcnak az alap emblémái: „Mintha újra hallanók a pusztán / A lázadt ember vad keserveit, / Gyilkos testvér botja zuhanását, / S az első árvák sirbeszédeit, / A keselynek szárnya csattogását, / Prometheus halhatatlan kínját.”. Úgy tűnik, hogy itt Vörösmarty is osztja az Arany versében olvasott hésziodoszi

⁵⁴ Széchenyit hasonlították egyebek mellett Laokoonhoz, Kasszandrához, Gyulai Pál 1856-ban a Pesti Napló hasábjain az Olymposzról letaszított Zeuszhoz (!), Falk Miksa Lear királyhoz. Szalay László már 1845-ös Nyílt levél Triesztből c. dolgozatában is Prométheusszal kapcsolja össze Széchenyit: „A Prometheus, ki az égből lehozta a tüzet, hogy azzal lelket gyűjtsen e nemzet agyagtestében, nem úgy jelent meg, mint kinek eljövetele a Jánosok által már eleve hirdettetett; [...] de megjelent egészen váratlanul, ígéket hirdetett, mellyek a legmeredekebb ellentétben állottak azon álmokkal, miket e nemzet mint édes gyermekeit magához ölelt, terveket mutatott fel e nép regenerációjára...” Id. Takáts József: A modern magyar politikai gondolkodás története. (kézirat).

⁵⁵ Vörösmarty Széchenyi Istvánnak 1836. március 2. Lukácsy–Balassa, i.m. 192.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ A Rajzolatok 1837. augusztus 10-i számában megjelenő cikk így méltatja Széchenyi szerepét a színház létrehozásával kapcsolatban: „Mikor a fondorkodók s kislelkűek azt hívék, hogy gróf Széchenyi csak azt kívánja pártolni a nemzeti ügyben, mi egyenesen és közvetlenül az ő műve, ütött a megczáfolás órája, s bételjesült, hogy az ő nemessége a legtisztább s hajthatatlan és ragyogó, mint gyémánt. Ő mindazt óhajtja védni, mindazt segíni és előmozdítani ég, mi előtte közvetve vagy közvetlen közjő.” Lukácsy–Balassa, i.m. 195.

⁵⁸ VtyÖM 10. 565.

Prométheusz-értelmezést, tudniillik az emberi nyomorúság egyik okát látja már a mitológiai hősben, vagyis mintha belátná a lázadás értelmetlen, önpusztító hiábavalóságát.

*

Az Előszó apokaliptikus szakaszában szereplő motívumok, mint amilyen a lehelet, amitől megfakul az élet, a villám, a bősziült szörnyeteg, a folyton folyvást ordító vész, többé-kevésbé beazonosíthatók Zeusz és Tüphon attribútumaiként. Zeusz és a szörnyeteg Tüphon harca egyes elbeszélések szerint, (pl. Hésziodosz Theogoniájában) a gigászok pusztulását elviselni nem tudó Gai utolsó, Zeusz detronizálását célzó próbálkozásaként tört ki. (Claudianus művében Tüphon a gigászok egyike.) Tüphont a Tartarossal nemzette Gaia, a szörnyetegnek száz sárkányfeje volt, amivel tüzet okádott (megperzselt maga körül az életet) és folyton ordított (ember-, kutya- és bikahangon). Zeusznak azokkal a villámokkal sikerült legyőznie, amelyeket éppen erre a célra kovácsolt neki Héphaisztosz, a sánta kovácsisten. Hésziodosz elbeszélésében ráadásul a kettjük harca monumentálissá nő, és ennek következtében az emberi civilizáció produktumai is elpusztulnak: „És ugyanők a virágos föld végnélküli síkján / tönkreteszik a földönszületett ember kezeművét, / fergeteges zajjal, s mindent teleszórva homokkal.”⁵⁹

Az Előszó antropomorf Föld-figurájának értelmezése igazán csak akkor lesz teljes, ha valóban az antik mitológia alakjával, Gaiával azonosítjuk. Az Előszóban a föld nőnemű, kacér és könnyelmű, aki ráadásul sorra veszíti el fiait, ezen attribútumok mind egyike jellemző a mitológiai Gaiára. És talán megválaszolható lesz Kappanyos András problémája, tudniillik a „Kérdjétek akkor ezt a vén kaczért. / Hová tevő boldogtalan fiait?” kérdés alanyai nem a földanya gyermekei, hiszen a gyermekek (a mondat tárgyai) azok a legkülönbözőbb szörnyetegek, titánok, gigászok, Tüphon vagy Prométheusz stb., akik Zeusz zsarnoki hatalmának akartak véget vetni, egyben a földi világ javát és az ember szabadságát szolgálni. A mondat alanya tehát valószínűleg az a „félíg isten félíg állat” ember, akinek az érdekeit, boldogulását (egyfajta újabb aranykori létet) nem sikerült kiharcolnia a földnek Zeusz ellenében, és a változtathatatlan ténybe Gaia maga is (miként a zsidó-keresztény teremtéstörténet Istene) beleöszül.

*

Az Előszó két variánsának kettős történelemszemlélete, amely ott a sztoikus és epikureista hagyomány vitájáig nyúl vissza (a büntető-jutalmazó Istenség irányítása, illetve a vak sors befolyásolhatatlan véletlenszerűsége), megtalálható a fentebb említett Claudianus egyik művének (Rufinus ellen) bevezetésében: „Két filozófia közt nem tudtam dönteni sokszor: / gondol-e ránk odafönt az isten vagy a dolgok iramló / forgatagát véletlen erők vak végzete űzi? / Mert amidőn a világegyetem rendjére figyeltem s néztem a körbe-kimért tengert, évszázadok árját, / s nap nap után eljönni az éjt, úgy véltem, a kozmoszt / szent akarat szövi át, törvény, mely a csillagok ívét / és a gyümölcsstermés idejét fontolva kiméri, /.../ De ha az emberi faj kusza tettei tűntek elébem, / s láttam a jóra való lelkek sok kínjait, és a / gazfickók tündöklését, bizony akkor a vallás összeomlott bennem, s más tan fele löktek a tények, / mely, hogy a részecskék szabadon kavarognak, ekként szól, / és hogy a roppant úr hullámai mélyin

---

⁵⁹ Hésziodosz: Istenek harca. Magyar Helikon, 1974. Ford. Trencsény-Waldapfel Imre. 33.

a vaksors / zsarnoki kénye teremt mindent...⁶⁰ Vörösmarty biztosan ismerte a művet (hacsak nem valamilyen szemelvénygyűjteményben olvasható belőle), hiszen ebből is fordított két részletet még 1817-ben. A két részlet a mű két énekének Előszavából való: „A’ mikoron rútvul lehanyatlott Pithón otromba / Tagjait a’ kiseded Feb’ nyila Földre veré / Aki szörnyű farkával fede, s elnyeje habzó / Nagy tavakat, taraját csillagokig felötlé / Meg szabadúlt Parnasszus hegye, barlangba virító / Fürtök emelkednek Illatos ágak alól / Melly folyamat gyakran mérget gőzölögve vizével / Most tükröt jádzó habjait öntögeti”.⁶¹ (Talán nem túlzott erőszaktevés felfedezni némi hasonlóságot az Előszó „Zöld ág virított a föld ormain” sor és a fordított Claudianus-szöveg utolsó 4 sora között, amely így érthetővé teszi, hogy a többi zsidó-keresztény emblémával szemben a Noé történethez kapcsolható kép, miért is maradhatott meg a szövegben.)

Ráadásul a Rufinus ellen témája igen emlékeztet arra a logikára, ahogyan Széchenyi önvádjai felépülnek, ugyanis a mű története szerint Alectó megelegeli, hogy Theodosius császár uralkodása idején valamifajta új aranykor köszöntött a földre, és az alvilági erők egy részével arra törekszik, hogy elpusztítsa a földi és az égi világot is. Erre a legalkalmasabb személyt egy Rufinus nevezetű tisztviselőben találta meg, akit Nagy Theodosius császár – miután két fia között felosztotta a birodalmat – a Kelet Római birodalom praefectusává, és Arcadius társascsászár gyámjává tett. Ebben a tisztében került szembe a Nyugat-Római Birodalom praefectusával (Claudianus dicséretének tárgyával) Stilichoval, aki végül meggyilkoltatta Rufinust. Claudianus művében Rufinus lesz az alvilági erőkkel szövetséges gonosz, aki a birodalom egységét és békéjét próbálja meg földűlni, s ezzel magát a Római Birodalmat romlásba dönteni.

Természetesen nem a konkrét azonosságok lehetnek a fontosak számunkra, hanem az a logika, amely szerint egy virágzó majdrom állapotban lévő ország jólétét megirigylő és lerombolni vágyó alvilági erők egy földi halandót szemelnek ki ennek a boldog létnek az elpusztítására. Ez a logika Széchenyi önvádjainak egyik igen gyakran visszatérő eleme, 1849-es Önvallomásában így ír: „Miután a pokol tiszteletére véghez vittem ezt a két stiklit [ti. a miniszteri állás elfogadása, ő vette rá Kossuthot a bankjegyeke nyomására, amely lehetővé tette a háborút], 1848. augusztus 30-án [...] lehullott szememről a hályog, és világosan felismertem, hogy már hosszú ideje, már 1811 előtt minden istenit elnyomtam magamban, és a szó legszorosabb értelmében szörnyetegként, a leggonoszabb állatnál is borzasztóbban éltem és cselekedtem; hogy én, akit a természet és a szerencse nagy tehetséggel áldott meg, törzsem gyilkosa lettem, ahelyett, hogy jótevője lettem volna [...] hogy tévútra vezettem rengeteg tisztességes embert, akik részint gyerekességből, részint nemes, de kiforratlan hazafiságból a forradalomhoz csatlakoztak, sőt ennek az élére álltak, s hogy máris tengernyi nyomorúság támadt, mindenfelé vér, kétségbeesés, pusztulás van napirenden, én pedig képtelen vagyok ámítani magam afelül, hogy Latour, Lamberg, Zichy Ödön etc. etc. etc.

⁶⁰ Claudians: Rufinus elen. Első ének. In: Claudianus, i.k. 8. Mezei Balázs fordítása.

⁶¹ VtyÖM 1. 53. Az eredetiben: „Phoebeo domitus Python cum decidit arcu / membraque Cirrhaeo fudit anhela iugo, / qui spiris tegeter montes, hauriret hiatu / flumina, sanguineis tangeret astra iubis: / iam liber Parnasus erat nexuque soluto / coeperat erecta surgere fronde nemus / concussaque diu spatiosus tractibus orni / securas ventis explicuere comes / et qui vipereo spumavit saepe veneno / Cephisos nitidis purior ibat aquis.” Claudianus: In Rufinum. Incipit praefatio. In: Claudian with english translation by Maurice Platnauer. I. Harvard University Press, Cambridge, 1990. 24.

halálát végső soron az általam kinyitott Pandóra-szelencéje okozta [...] a romlás princípiuma megvetette lábát a földön, és részben máris összezavarta, részben még össze fogja zavarni a humanitás minden fogalmát”. 1850. április 21-én Görgenhez írott levelének utóiratában egyenesen „az ördög vak eszközének”⁶² nevezi magát; 1851. márc. 14-i levelében: „Én aki nem tudtam semmit, egyáltalán semmit – Magyarországról a legkevésbé, reformátorrá tolong fel magamat – és milyen elragadóak voltak a könyveim, beszédeim, újságcikkeim?! mert a rossz szellem diktálta őket csábításra.”⁶³ Kemény is említi könyvében: „Én csupán az elszórt, de egymáshoz tartozó eszméknek természetes kapcsait állítottam vissza, és kihagytam a tarka képeket, melyek az alvilági hatalmakkal kötött misztikus szerződésekre és a démonok ármányaira vonatkoznak.”⁶⁴

Az Előszó szövegének történelemszemlélete nem csupán megidézi Széchenyi vezeklését, hanem egyszersmind fel is menti a legnagyobb magyart a virtuális (ön)vádak alól, hiszen a bukást és pusztulást nem valamely istenség megtorlásaként, hanem a sors vak és fatális, minden emberi befolyástól mentes rendelkezéseként tálalja.

*

A vers befejezésének groteszk tavaszi násztánca („’S az agg föld tán vendég-hajat veszen, / Virágok’ bársonyába öltözik. /.../ ’S illattal elkendőzött arczain / Jó kedvet és ifjúságot hazud”) a kacér Gaia *megtermékenyülésre* vonatkozó vágyának bizonyága, amely az előzmények ismeretében újabb lázadó fiak megszületését és Zeusz detronizálásának újbóli kísérletét eredményezheti.

És hogy hol jut ebben a mitikus tragikomédiában a történelem cselekvő emberének szerep, nem megválaszolható és megválaszolendő kérdése Vörösmarty versének, mintegy szimbolikus nyitányaként (*előszavaként*) egy olyan éranak, amelyben ez a kérdés ebben a formában nem is vetődik fel többé.

---

⁶² „...mit dem Jahr 1820 war ich nicht mehr mein Eigentum sondern das blinde Werkzeug des Teufels!!” Károlyi, i.m. 436.

⁶³ Holmi 1991/9. 1126.

⁶⁴ Kemény, i.m. 383.